

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2024. № 2.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.2.50>

УДК 339.9:331.1

В. В. Татарінов,

к. е. н., доцент кафедри економічного проектування та маркетингу,

Придніпровський інститут

ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-7373-1267>

В. С. Татарінов,

к. т. н., доцент, доцент кафедри економічного проектування та маркетингу,

Придніпровський інститут

ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9062-0822>

О. М. Корень,

к. т. н., доцент кафедри загальної педагогіки та права, Придніпровський

інститут ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7106-7400>

Л. А. Квятковська,

к. е. н., доцент, доцент кафедри економічного проектування та маркетингу,

Придніпровський інститут

ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9469-5143>

Є. М. Арістаров,

к. т. н., доцент, доцент кафедри економічного проектування та маркетингу,

Придніпровський інститут

ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-7052-2556>

**СТАН ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ
ЙОГО РОЗВИТКУ**

V. Tatarinov,
*PhD in Economics, Prydniprovskiy Institute of Higher Education Institution
«Interregional Academy of Personnel Management»*

V. Tatarinov,
*PhD in Technical Sciences, Associate Professor, Prydniprovskiy Institute of Higher
Education Institution «Interregional Academy of Personnel Management»*

O. Koren,
*PhD in Technical Sciences, Prydniprovskiy Institute of Higher Education Institution
«Interregional Academy of Personnel Management»*

L. Kvyatkovska,
*PhD in Economics, Associate Professor,
Prydniprovskiy Institute of Higher Education Institution «Interregional Academy of
Personnel Management»*

Y. Aristarov,
*PhD in Technical Sciences, Associate Professor, Prydniprovskiy Institute of Higher
Education Institution «Interregional Academy of Personnel Management»*

STATE OF HUMAN CAPITAL IN UKRAINE AND POSSIBLE WAYS FOR ITS DEVELOPMENT

У статті досліджено значення розвитку людського капіталу у забезпеченні економічного зростання і економічної безпеки країни. Наведена характеристика чинників, які визначають рівень його величини. Зроблений висновок про вирішальне значення інвестицій у освітню, наукову та медичну сфери для забезпечення зростання рівня розвитку людського капіталу країни. Визначені проблеми, які стримують розвиток людського капіталу в Україні, серед яких виділено низький показник середньої тривалості життя, перевищення смертності над народжуваністю, недостатній рівень фінансування системи освіти та медицини, перманентне зниження наукового потенціалу країни. Констатована майже повна відсутність попиту на інноваційну продукцію з боку суб'єктів реального сектору економіки, їх недостатня кооперація з розробниками інновацій, а, також, слабка сприйнятливості бізнесу до нововведень. Визначені чинники інноваційної сприйнятливості економіки, серед яких виділено техніко-технологічний рівень

та галузеву структуру народногосподарського комплексу, стан системи загальної та спеціальної освіти, а також рівень фундаментальних та прикладних наукових досліджень.

Відзначено значну роль освітніх та наукових закладів у формуванні економіки знань, важливість розвитку системи безперервної освіти, а також, необхідність формування конкурентного бізнес-середовища, яке здатне пред'явити попит на інновації та наукові розробки. Розглянуто зарубіжний досвід накопичення людського капіталу. Визначені можливі шляхи вирішення проблем накопичення людського капіталу в Україні, здатного сприймати, генерувати і втілювати в життя інновації, та надані відповідні рекомендації.

The article examines the importance of human capital development in ensuring economic growth and economic security of the country. The characteristics of the factors that determine the level of its value are given. A conclusion was made about the crucial importance of investments in the educational, scientific and medical spheres to ensure the growth of the level of development of the country's human capital. The problems that hold back the development of human capital in Ukraine are identified, among which the low average life expectancy, the excess of mortality over the birth rate, the insufficient level of financing of the education and medical system, and the permanent decrease in the country's scientific potential are highlighted. The almost complete lack of demand for innovative products from the subjects of the real sector of the economy, their insufficient cooperation with the developers of innovations, and also the weak receptiveness of business to innovations was noted. The factors of innovative receptivity of the economy are determined, among which the technical and technological level and sectoral structure of the national economic complex, the state of the general and special education system, as well as the level of fundamental and applied scientific research are highlighted.

The lack of a state program for the conceptual development of human capital and a corresponding systematic approach to its development is emphasized. The significant role of educational and scientific institutions in the formation of the knowledge economy, the importance of the development of the continuous education

system, as well as the need for the formation of a competitive business environment capable of creating a demand for innovations and scientific developments were noted. The foreign experience of human capital accumulation is considered. Possible ways to solve the problems of accumulating human capital in Ukraine capable of perceiving, generating and implementing innovations are identified, and relevant recommendations are provided. It was concluded that investments in education, health care, science and culture, although they do not give a quick return as capital investments in the real sector of the economy, but form the innovative receptivity of social production, ensure the long-term effect of balanced socio-economic development, increase in the welfare of the population, which will allow our country to create reliable foundations of a competitive economy.

Ключові слова: *людський капітал, освіта, наука, фінансування, малий бізнес.*

Key words: *human capital, education, science, financing, small business.*

Постановка проблеми. Висока ефективність економічних систем розвинених країн, як показує практика, багато в чому забезпечується за рахунок розвитку освіти та наукових досліджень, які швидко впроваджуються у практику діяльності суб'єктів господарювання. Освіту людей можна розглядати як один з найважливіших чинників ефективного економічного зростання. У той самий час вона є найважливішим чинником накопичення людського капіталу, що виступає головним економічним ресурсом такого зростання. Розуміння перспектив накопичення і розвитку людського капіталу зумовлює необхідність державної підтримки цих процесів. Досвід надання державної підтримки розвитку освітньої складової економічного зростання у передових країнах світу може бути корисним для України, адже якісний розвиток постіндустріального суспільства можливий лише за умов побудови інноваційної економіки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями формування, розвитку та накопичення людського капіталу займалися як зарубіжні економісти (Т.Шульц, Г.Беккер та їх послідовники), так і вітчизняні автори

(В.Астахова, І.Колесніченко, Р.Козенко, Є.Лібанова, М.Рагозін та інші). Автори багатьох робіт відзначають, що основним компонентом постіндустріальної економіки знань є людський капітал, який служить прискорювачем у створенні новітніх технологій, підвищенні ефективності виробництва, розвитку людського суспільства у різних сферах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У розвинутих країнах людський капітал став фундаментом, на якому будується сучасна економіка. Тому в державах-лідерах світової економіки робиться все для того, щоб людський капітал накопичувався та ефективно використовувався на благо економічного розвитку. Водночас Україна ще значно відстає від світових лідерів в економічному розвитку, що найімовірніше пов'язано з проблемами, спричиненими відсутністю належної уваги до розвитку, накопичення та використання людського капіталу. Таким чином, подальша розробка вказаних проблем стає актуальним науковим завданням, яке потребує відповідного дослідження.

Формулювання цілей статті. Визначення ролі людського капіталу у забезпеченні економічного зростання у передових країнах світу, дослідження особливостей процесу накопичення людського капіталу та формулювання шляхів його розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основною умовою реалізації сучасного етапу розвитку постіндустріальної економіки є формування економіки знань, основними чинниками якої виступають знання та людський капітал. Процес розвитку такої економіки полягає у підвищенні якості людського капіталу (ЛК), підвищенні якості життя, виробництві знань, високих технологій, інновацій, послуг високої якості.

Людський капітал - це фактор виробництва, що представляє собою сукупний запас вроджених здібностей, здоров'я, творчого і культурного потенціалу, мотивацій, професійно значущих компетенцій, знань і особистісних навичок, що реалізуються в здатності до творчої праці та сприяють зростанню продуктивності праці та приносять дохід їх володарю, організації та державі.

Людський капітал – це сформований чи здобутий у результаті інвестицій та накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці та завдяки цьому впливає на зростання доходів його носія [9].

У багатьох країнах інвестиції в людський капітал розглядаються як інструмент стимулювання економічного зростання та забезпечення повної зайнятості, а високий рівень знань, навичок та компетенцій населення визнаються запорукою успіху та безпеки держави на світовій арені. І це закономірно, оскільки відмінності країн в якості людського капіталу є одним із факторів, що впливають на розрив у рівні ВВП на душу населення. Таким чином, в економічній науці, незважаючи на існуючі відмінності і дискусію про поняття і зміст терміна «людський капітал» в цілому на міжнародному рівні вироблений ефективний механізм підрахунку людського капіталу [9].

Ефективність використання людського капіталу визначається заданими межами його функціонування, тобто рівнем трудової активності, запасом знань, здоров'я, мотиваційною компонентою, віком та історичними, національними, культурними особливостями. Структурно система людського капіталу включає такі складові як капітал освіти, капітал здоров'я, інтелектуальний капітал, соціальний капітал. Розвиток ЛК безпосередньо залежить від готовності суспільства та людини розвивати ці складові.

Безумовно, кожна людина здатна якнайкраще розвивати свій інтелект, накопичувати і використовувати свій багаж знань тоді, коли вона здорова. Здоров'я та тривалість життя є важливими, а іноді найважливішими складовими ЛК. Однак, «на сьогодні в Україні очікувана тривалість життя при народженні становить у середньому 71 рік, що більш ніж на 10 років менше від середнього показника в ЄС. Рівень смертності дорослих значно вищий, ніж у Європі, зокрема, «...показник смертності чоловіків перевищує відповідний (європейський) рівень на 65%. Понад 25% дорослого населення віком від 18 до 65 років страждають на хронічні захворювання, близько 7% мають відразу кілька (три і більше) хронічних захворювань або станів, а показники

поширеності ВІЛ та туберкульозу в Україні найвищі в Європі» [6]. До цього можна додати, що протягом останніх 30 років населення України систематично скорочується в середньому на 250-300 тисяч на рік за рахунок перевищення смертності над народжуваністю. Наразі цей процес посилюється військовими діями на території країни.

Згідно з рейтингом, складеним на основі даних ЦРУ, Україна знаходиться на 122 місці у світі за тривалістю життя (із 192 країн). Очікувана тривалість життя для новонародженого українського хлопчика, за даними Всесвітньої організації здоров'я (ВООЗ), становить лише 62,1 року, для дівчинки – 73,8 року (для порівняння у Японії відповідно 78,0 та 85,1; у Франції – 77, 1 та 84,1, у Китаї – 71,1 та 74,8 року) [9]. Висока смертність українців суттєво скорочує час використання їхнього потенціалу, що, відповідно, зменшує і віддачу від витрат, вкладених у ЛК кожного з них. Все це свідчить про те, що система охорони здоров'я в Україні далека від того, щоб сприяти розвитку та накопиченню ЛК та потребує серйозного реформування у бік забезпечення її доступності для широких верств населення та підвищення якості та ефективності послуг.

За даними досліджень, збільшення середньої тривалості життя на один рік може підняти рівень ВВП на душу населення приблизно на 4%. За оцінками, кількість років продуктивного життя, втрачених через передчасну смерть та інвалідність, становить в Україні 5,9 мільйонів років на рік (у віковій групі від 45 до 65 років) [6]. Існуюча гостра демографічна проблема суттєво впливає на стан інтелектуального потенціалу держави.

Процеси освіти, професійної підготовки, набуття досвіду роботи можуть збільшити обсяги ЛК. При цьому витрати часу та коштів, необхідних для здійснення цих процесів, можна розглядати як інвестиції в ЛК. Такі інвестиції можна вважати економічно доцільними лише тоді, коли здобута освіта або професійна підготовка забезпечать більш високий рівень доходів (заробітків) його власника. Оцінка інвестицій у ЛК та доходів від його використання зазвичай здійснюється у грошовій формі. Однак, далеко не всі інвестиції та не всі доходи можна висловити у грошовій формі. Окрім грошових витрат, освіта,

зміцнення здоров'я та інші дії, спрямовані на нарощування ЛК, потребують і нелегкої праці самої людини. Крім грошових доходів (вищих заробітків) людина, яка має великий ЛК, отримує моральне задоволення, економію часу, вищий соціальний престиж та інші вигоди.

Слід враховувати, що внаслідок зростання ЛК виходить інтегральний соціальний ефект, від якого виграє як конкретна людина, а також й підприємство, у якому вона працює, і суспільство загалом. ЛК в економічно розвинених країнах став головним інструментом розвитку економіки і ці країни мають більшу частку світового ЛК. Це досягається завдяки тому, що більшу частину інвестицій у цих країнах здійснюється саме у людський капітал. З доповідей ООН про розвиток людини випливає, що питома вага людського капіталу США, Фінляндії, Німеччини, Швейцарія, Японії та інших високорозвинених країн становить до 80% їх національного багатства. Ці країни створили близькі до оптимальних умови для швидкого та ефективного втілення ідей вчених у конкретні продукти. ЛК визнаний найціннішим ресурсом, важливішим, ніж природні ресурси чи накопичене багатство. Виділення ЛК як головного чинника економічного зростання висуває принципово нові вимоги до його джерела – освіти людей. Ця особлива складова стає запорукою творчих та інтелектуальних досягнень людини, а, також, її майбутніх матеріальних вигод.

Накопичення ЛК відбувається на усіх стадіях навчання, а також в процесі професійної діяльності. Головним показником ефективності навчання «... мають стати не просто сума знань, яку учень засвоїв у процесі навчання у школі чи ВНЗ, а його здатність до самонавчання, вміння користуватися джерелами та засобами інформації, його здатність постійно підвищувати рівень своєї освіти, потреба вчитися протягом життя, залучати самостійно отримані знання до вирішення неординарних завдань, проблем та протиріч» [2].

У вищому навчальному закладі людина набуває певних професійних знань, підтверджених репутацією даного закладу. При цьому найважливішою функцією ВНЗ є розвиток загального культурного капіталу, що закладає універсальну основу для подальшої професійної діяльності та подальшого

розвитку. Ця обставина дає можливість стверджувати, що стан сучасної системи освіти, в кінцевому підсумку, визначає розвиток країни на найближчі роки. Це дозволяє говорити про освіту як про провідну галузь виробництва ЛК, яка поряд з охороною здоров'я створює фундамент добробуту людини і суспільства на перспективу.

Вченими переконливо доведено такі напрями активного впливу освіти на ЛК та економічне зростання:

1. Освіта та професійна підготовка підвищують продуктивність праці кожної окремої людини, про що свідчить тісна взаємозалежність між рівнем освіти працівників та їх заробітками. Освіта або збільшує продуктивність працівника на даному робочому місці, або робить його здатним до роботи, результати якої становлять велику цінність і тому краще оплачуються. Отже, зростання кваліфікації та рівня освіти економічно активного населення підвищує продуктивність праці та ефективність економіки.

2. Освіта розвиває у людині ділові навички та підприємливість. Це явище у західній літературі названо «розподільчим ефектом освіти». Робоча ефективність пов'язана зі здатністю виконувати певне коло завдань, розподільна ефективність – зі здатністю приймати правильні рішення.

3. Освіта підвищує сприйнятливість людей до нових наукових ідей та технічних розробок, у зв'язку з чим вони швидше впроваджуються у практику. Прискорюючи поширення науково-технічних відкриттів, освіта стимулює суспільну продуктивність праці та економічне зростання [7].

У ЄС було досліджено вплив освіти на зростання економіки. Результати цього дослідження свідчать, що підвищення рівня освіти стимулює зростання макроекономічних показників. Зокрема, дані цих досліджень показали, що:

а) збільшення набору до середньої школи на 1% веде у перспективі до зростання ВВП на душу населення від 1 до 3% щорічно;

б) щорічний приріст ЛК на 1% у вищій освіті забезпечує збільшення темпу зростання ВВП на душу населення на 5,9 % [7].

Світовий досвід показує, що для розвитку нової економіки найбільш ефективним засобом є безперервна освіта (тобто безперервне накопичення ЛК),

яка інтегрована з наукою і дозволяє талановитим молодим людям ставати успішними вченими та фахівцями в галузі новітніх технологій, викладачами, які забезпечують високу якість підготовки необхідних кадрів у різних галузях економіки. Середня тривалість навчання постійно зростає у всьому світі (при цьому враховують навчання у школі, бакалавраті, магістраті, а також навчання в аспірантурі). За період з 1950 до 2010 року цей показник збільшився в Японії з 9,11 до 15,0 років; у Франції – з 9,58 до 16,0; у Великій Британії – з 10,6 до 16,0; у США – з 11,27 до 16. Лідером за цим показником у 2010 році була Австрія – 21 рік [7]. Таку тенденцію доцільно стимулювати та поширювати в Україні, особливо з урахуванням демографічної ситуації, що склалася.

Подальший розвиток економіки висуває дедалі більші вимоги до рівня освіченості громадян. Постійно зростає кількість професій, які потребують вищої професійної освіти. Причому найбільшою мірою це стосується постійного зростання кількості та частки робочих спеціальностей, для яких необхідне здобуття вищої освіти на рівні бакалаврату.

Сьогодні в Україні відчувається проблема дефіциту фахівців, зокрема, з вищою технічною освітою, яким відводиться чільне місце в інноваційному процесі. За даними Державної служби зайнятості, нині в Україні кількість фахівців-інженерів становить менше ніж 20% від загальної кількості фахівців із вищою освітою.

Водночас якість освіти не завжди відповідає сучасним вимогам. За твердженням ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» В.Астахової, «нинішній стан освіти та науки України настільки погіршився, що може призвести до реальної загрози національній безпеці держави» [1]. Це є ще одним суттєвим негативним фактором, який позначається на стані ЛК в Україні.

За часи незалежності Україна втратила значну його частину свого наукового потенціалу (йдеться про скорочення в 3 рази кількості вчених, які працюють у науці) у зв'язку з тим, що наука перебувала поза увагою можновладців та відчувала негативні наслідки хронічного недофінансування. Це призвело до того, що робота у сфері науки стала непривабливою через

відсутність належної мотивації, тому про серйозні наукові результати поки що говорити не доводиться. Якщо говорити про перспективи розвитку української науки, то з 2017 року вчені сподіваються на поступове покращення ситуації, оскільки новий закон про наукову та науково-технічну діяльність передбачає збільшення фінансування до 3% від ВВП – рівня європейських країн, до 2025 року. Тільки все це поки що у проекті. Відтік ЛК із науки продовжується. Загальна чисельність працюючих у системі НАН України зменшується протягом більш 10 років і це скорочення за цей період склало більш 3,5 тис. осіб. Особливо тривожна ситуація із науковою молоддю. Чисельність молодих вчених НАНУ та чисельність тих із них, хто має ступінь кандидата наук, продовжує скорочуватися, а кількість докторів наук у віці до 40 років – всього близько 40 [7].

Проте, слід зазначити, що не лише проблеми у системі освіти та науки знижують мотивацію до розвитку ЛК та створення інновацій. Потрібна ще й готовність самого ринку виявляти інтерес до інновацій. Покупцем інновацій частіше за все виступає підприємець, який змушений вносити зміни до свого бізнесу, щоб підвищити його конкурентоспроможність [4].

Однією з характеристик людини, залученої до соціально-економічних відносин щодо формування та реалізації виробничих і підприємницьких здібностей, можна назвати його сприйнятливість до інновацій, яка відіграє значну роль у формуванні інноваційної сприйнятливості економіки загалом.

Інноваційна сприйнятливість економіки визначається адекватною системою соціально-економічних відносин, техніко-технологічним рівнем та галузевою структурою народногосподарського комплексу, станом системи загальної та спеціальної освіти, а також рівнем фундаментальних та прикладних наукових досліджень. Тому вирішення проблем інноваційного розвитку сприятиме накопиченню високорозвиненого ЛК, здатного сприймати, генерувати та втілювати в життя інновації.

Зазначимо, також, що на відміну від розвинених країн, які до 85-90% приросту ВВП забезпечують за допомогою виробництва та експорту наукомісткої продукції, Україна доволі слабо використовує інновації у

виробництві продукції, яка спрямовується на експорт. Обсяг світового ринку високотехнологічної продукції оцінюється в 2,5-3,0 трлн. дол. США, а частка українського експорту на ньому становить близько 0,1%. Україна представлена на цьому ринку переважно продукцією оборонно-промислового комплексу та авіаційної промисловості.

Розвиток внутрішнього ринку науково-технічної продукції стримується низкою чинників. Сьогодні усе ще мають місце:

- низький рівень попиту на інноваційні розробки всередині країни;
- неплатоспроможність вітчизняних споживачів, які потенційно зацікавлені у високотехнологічній продукції;
- недостатність конкуренції на внутрішніх ринках з боку виробників та постачальників нової техніки та технологій;
- спроби західних компаній без реальних інвестицій використовувати наукові результати виробничого середовища (переважно технологій подвійного призначення).

Крім сказаного вище, слід зазначити, що в даний час у зв'язку з відходом від індустріальної спрямованості розвитку економіки в світі змінюється і ставлення до накопичення знань. На думку професора Мельбурнського університету, керівника міжнародного наукового проекту з оцінки та викладання навичок та компетенцій XXI століття, П. Гріффіна: «ключовими навичками, що визначали грамотність в індустріальну епоху, були читання, лист та арифметика. У XXI столітті акценти зміщуються у бік вміння критично мислити, здатність взаємодії і комунікації, творчого підходу до справи. Багато дослідників додають до цього ще й допитливість, хоча це, мабуть, не так навик, як якість, особиста характеристика людини.

Система освіти у більшості країн світу в епоху індустріалізації заохочувала учнів до накопичення знань. Постіндустріальна епоха ставить перед людьми принципово нові завдання, які вимагають від них вміння критично мислити, самостійно добувати інформацію та піддавати її аналізу, а не просто накопичувати і запам'ятовувати. При складанні навчальних програм у закладах вищої освіти необхідно орієнтуватися на більш широкі професійні

компетенції, що вимагають вміння знаходити нестандартні розв'язання завдань і проблем, навички колективної роботи тощо. «Але поки що ми все ще маємо вчителів географії, історії, фізики, хімії, але немає вчителів критичного мислення, вчителів взаємодії чи вчителів допитливості» [3].

Важливим стимулом активізації інноваційної діяльності та розвитку ЛК є тісна взаємодія академічної науки та сфери виробництва. Для вирішення цього завдання, як відомо, створюються технопарки. У Національній академії наук України накопичено досвід щодо організації технологічних парків. Плани наукової діяльності технопарків узгоджуються з НАНУ та затверджуються Комісією Кабінету Міністрів України з організації діяльності технологічних парків та інноваційних структур інших типів. Їх діяльність спрямована на зниження залежності України від імпорту наукомісткої продукції та нарощування обсягів виробництва високотехнологічної конкурентоспроможної продукції.

Значна частина НДДКР передбачає створення та заміщення зарубіжних аналогів технологій та зразків техніки. Світовий досвід показує, що придбання та модифікація вже наявного на ринку продукту (технології) вигідніше, ніж його самостійна розробка та організація його виробництва, за винятком питань національної безпеки та критично важливих технологій. Країни, які не мали власної потужної наукової системи, використовували у своєму інноваційному ривку імпортовані науку та технології, після чого розвивали фундаментальну науку. Відомо популярне у Японії висловлювання кінця ХХ ст.: «Ми тепер досить багаті, щоб розвивати свою фундаментальну науку». Таким чином, у плані освоєння нововведень країна не повинна замикатися у своїх межах.

До стримуючих факторів зростання ЛК необхідно віднести значні руйнування інфраструктури та основних фондів, збереження суттєвих ризиків безпеки, обмеження внутрішньої та експортної логістики, повільне відновлення ринку праці, відтік значної частини ЛК за кордон, що відбувається внаслідок воєнних дій на території України. Проте, слід уже зараз подумати про максимально ефективне використання ЛК під час відновлення народного господарства після завершення воєнних дій.

Проблемними питаннями інноваційного розвитку є низький рівень бюджетного фінансування перспективних проектів державних програм та відсутність єдиного механізму координації та контролю. Частка бюджетного фінансування науки в Україні залишається в межах 0,2-0,3 % ВВП і є надзвичайно малою в порівнянні з іншими, навіть не передовими країнами. Фактично не використовуються прямі іноземні інвестиції, кредити банків, кошти підприємств на впровадження інноваційних проектів.

Для ефективнішого використання коштів було б доцільно визначити кілька пріоритетних напрямів розвитку, сконцентрувавши на них обмежені ресурси. Наприклад, така країна, як Канада, має лише три пріоритети (агро- та біотехнології, інформатизація та космос), але досягає в них справді лідерських позицій. На жаль, доводиться констатувати, що з боку реального сектору економіки практично немає попиту на інноваційну продукцію, дуже слабка сприйнятливість до нововведень, недостатня кооперація з розробниками інновацій. Низька інноваційна активність українських підприємств зумовлена неефективною системою управління бізнес-процесами та умовами фінансування впровадження інновацій.

В українській економіці поки не створено конкурентне середовище. Основним суб'єктом, який здатний її сформувати відносно швидко, є малий виробничий бізнес. У той же час, наприклад, у галузі машинобудування (найбільш інноваційномісткої) у середньому по Україні на 10000 осіб населення припадає лише близько двох малих виробничих підприємств. Як казав засновник всесвітньо відомої фірми «Sony» Акіо Моріта, «...коли немає конкуренції, менше стимулів для нововведень». Без активного стимулювання державою розвитку малого виробничого бізнесу, важко розраховувати на підвищення інноваційної активності в країні. Відсутність попиту на результати наукової діяльності з боку бізнесу також не сприяє приходу молодих талановитих людей у науку та практично не стимулює їх до наукової діяльності. Вони йдуть в інші галузі або взагалі залишають країну, а кошти, витрачені суспільством на їхню підготовку, не дають належної віддачі. З іншого боку, слабке фінансування сфери освіти та науки не дозволяє

зміцнювати матеріально-технічну базу ВНЗ, а професорсько-викладацький склад не стимулюється до пошуку досконаліших методів навчання, підвищення якості викладання. Це позначається на якості підготовки майбутніх фахівців та накопиченні ЛК.

Рівень ЛК є найважливішим, базисним, оскільки визначає перспективу і потенціал усіх колективів знизу догори. Активи людського капіталу формуються інвестиціями в людину, тобто державними та приватними витратами на науку, освіту та охорону здоров'я. Дані активи виражаються у показниках середньої тривалості життя населення, рівня його освіти та реального ВВП на душу населення, які агрегуються в узагальнюючий «індекс розвитку людського потенціалу». І окремі показники, і сам індекс активно використовуються ООН та Світовим банком для порівняння рівня розвитку. Індекс розвитку людського потенціалу є вдалою спробою визначити внесок людського капіталу в економічне зростання окремої країни для того, щоб економічний «розвиток служив людям, а не люди — розвитку». Ця ідея була присутня в доповіді Організації економічного співробітництва та розвитку про людський капітал ще в 1998 р., в якій стверджувалося, що концепція людського капіталу переконливо підкреслює роль і значення людини в економіці, що базується на знаннях та компетенціях [7].

Роль навичок і знань має особливе значення в пошуку нових ідей і практичних прийомів діяльності в умовах економічного середовища, що швидко змінюється. Не випадково багато дослідників пов'язують концепцію нової економіки з «економікою, що навчається», де здібності мереж, організацій та індивідів навчатися, змінюватись і застосовувати знання на основі компетентнісного підходу набувають якісно нового значення для забезпечення високої сприйнятливості економіки до інновацій.

Таким чином, людський капітал може зробити істотний внесок у економічне зростання України на інноваційному шляху її розвитку. Для цього необхідно цілеспрямовано формувати інноваційну сприйнятливість економіки, основним двигуном якої був і залишається людський капітал на всіх рівнях. Інвестиції в освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, хоча і не дають швидкої

віддачі як капітальні вкладення в реальний сектор економіки, але формують інноваційну сприйнятливість суспільного виробництва, забезпечують довгостроковий ефект збалансованого соціально-економічного розвитку, підвищення добробуту та сприяють формуванню позитивного іміджу України.

До недоліків реалізованої нині політики у сфері освіти та науки можна віднести відсутність у ній опрацьованої системи цілеспрямованості. Ця політика будується переважно навколо інструментів, механізмів тощо. При цьому програмні документи не цілком відповідають на питання щодо конкретного місця науки та освіти в системі національних цілей та завдань, важливості для розвитку України накопичених досвіду, традицій, цінностей, пов'язаних із науково-освітньою діяльністю, накопиченням ЛК тощо. Крім того вже більш десятиріччя тому в Україні з'явилася тенденція скорочення кількості студентів в українських ВНЗ, що теж має свої причини. Конкретизація відповідей на ці нагальні питання могла б сприяти здійсненню реформ у сфері науки та освіти.

Проводячи реформи у сфері освіти та ставлячи за мету підвищення якості підготовки випускників ВНЗ, необхідно вирішувати питання стимулювання головних діючих у цій сфері осіб – студентів та професорсько-викладацького складу. Оскільки досягнення зазначеної мети входить у сферу внутрішньовузівських завдань, то, відповідно, стимулювання якості підготовки фахівців лягає на плечі ВНЗ. Однак держава тут теж не може залишитися осторонь. З урахуванням демографічної ситуації, що склалася в Україні, і з метою стимулювання студентів до підвищення якості знань, а, отже, і якості ЛК, на нашу думку, доцільно дозволити ВНЗ дострокову атестацію випускників за умови дострокового якісного вивчення ними всієї вузівської програми. Безумовно це вимагатиме певної перебудови в організації навчального процесу та зміцнення матеріально-технічної бази ВНЗ. Такий підхід має підвищити відповідальність кожного студента та стимулювати його до якісного оволодіння запропонованою програмою навчання.

Професорсько-викладацький склад ВНЗ необхідно стимулювати насамперед на пошук, застосування та розвиток ефективних методів та

прийомів навчання, а також на неформальний підхід до оцінки знань студентів. Стимули можуть бути як моральні, і матеріальні. Не секрет, що оплата праці викладачів українських вишів знаходиться на низькому рівні. Вона, наприклад, у 4 рази нижча, ніж у Мексиці, у 5 разів – ніж у Туреччині, у 6 разів – ніж в Аргентині, в 11 разів – ніж у Малайзії. При цьому ці країни були порівняно з Україною за ВВП на душу населення. Запропоновані заходи, на нашу думку, дозволять підвищити якість підготовки випускників ВНЗ та якість ЛК загалом.

З урахуванням існуючої демографічної ситуації необхідно також розвивати післядипломну освіту за спеціальностями найперспективніших напрямків при провідних ВНЗ та науково-дослідних установах країни.

Соціально-економічний розвиток залежить від здатності країн забезпечувати освіту всіх членів суспільства для того, щоб дати можливість кожній людині досягти успіху у світі, що стрімко змінюється. Щоб сприяти формуванню інноваційного суспільства необхідно розвивати всі елементи так званого «трикутника знань» (освіта, дослідження та інновації). І тому необхідні великомасштабні інвестиції у людські ресурси, модернізацію системи освіти [5]. Розвиток сфери освіти, коли середня освіта стала загальною, а вища освіта масовою, як така, що охоплює до 60% відповідної вікової групи, коли реалізується концепція освіти протягом усього життя, неможливе без зростання витрат на освіту та наукові дослідження.

Питання фінансування освіти у різних країнах вирішують по-різному. У США, наприклад, держава активно сприяє розвитку вищої освіти, забезпечуючи досягнення мети – зробити вищу освіту настільки ж доступною, як і середня. Так, для підготовки школярів із низькодохідних сімей до вступу до університету реалізується кілька держпрограм. Одна з них (GEAR UP) надає школярам цілий набір освітніх послуг – консультації, заняття з репетиторами тощо. Інша важлива ініціатива – ухвалений у 1977 році закон про податкові знижки на кредит на освітні цілі. Він поширюється як на доросле населення, що має намір підвищити свою кваліфікацію, так і студентів. Відповідно до цього закону, податкова знижка у 20% надається на сімейні витрати на освіту. Додатково з 2000 року федеральний бюджет почав виділяти у вигляді прямої

фінансової допомоги субсидії на здобуття вищої освіти, які повертаються одержувачами-студентами після працевлаштування протягом 10-15 років [8].

Державна політика у сфері освіти сприяла тому, що у США приблизно 60% робочої сили становлять особи з вищою чи незакінченою вищою освітою. Ставиться завдання довести цей рівень до 90% ще за нинішнього покоління. Це нова якість життя, нова якість людини та ефективний напрямок формування людського капіталу. Очевидно, внаслідок цього ще у 90-ті роки в США несподівано високими темпами стала зростати продуктивність праці – на 3-4% на рік. Йде процес формування економіки, що базується на знаннях.

Модель фінансування власної освіти фізичними особами, засновану на поєднанні ощадних програм та пільгового фінансування, широко використовують у Німеччині. Вона включає залучення коштів населення спеціалізованими фінансовими установами та універсальними банками на тривалий термін та подальше надання ними вкладнику кредиту на освіту, сума якого відповідає накопиченій сумі, а відсоток за кредит, встановлюється нижчим, ніж звичайний.

Державний кредит на освіту у Новій Зеландії може здобути кожен громадянин цієї країни. Його повернення здійснюється через систему оподаткування. Можливе також добровільне повернення кредиту, відсоткова ставка за яким становить 8,2% річних.

У Китаї економіка знань офіційно визнана державною стратегією. Тут постійно пропагується думка: «Основа економіки знань – освіта. У світі рушійна сила економіки – конкуренція – практично зведена до конкуренції знань». Тут створюються умови для розвитку та накопичення ЛК та перетворення його на головний фактор економічного розвитку. У найбільших університетах світу постійно зростає кількість студентів з Китаю. Багато уваги приділяється здоров'ю нації. Головним завданням держави проголошено організацію попиту на знання, попиту на інновації, що є мотивуючим фактором для підвищення якості та кількості людського капіталу. Така політика дозволила Китаю за три десятиліття з економічно відсталої країни перетворитися на могутню індустріальну світову державу. За загальним

обсягом ВВП, отриманого в 2022 році (17,95 трлн. дол. США), Китай впевнено посідає друге місце у світі, після США.

У сучасних умовах соціально-економічного розвитку незмінно зростає роль високоосвіченої, цілісно розвиненої особистості, яка не лише здатна в умовах інфляційної економіки створювати знання та технології, продукти та послуги, а й адекватно відповідати на виклики часу, формувати прогресивний вектор руху. Людський розвиток, людський потенціал перетворюються на платформу створення нових форм капіталу – людського, інтелектуального, соціального, культурного та інших. Затребуваність та актуалізація ЛК як провідного ресурсу економіки визначається потребою переформатувати економіку під активне накопичення та використання людського капіталу. Конкурентні переваги у глобальному просторі мають ті країни, які мають найбільш якісний людський капітал.

Досвід провідних закордонних країн вкотре доводить, що там, де держава приділяє належну увагу розвитку та накопиченню ЛК, вдається досягти значних і навіть приголомшливих успіхів у економічному розвитку. Україна має ще освоїти нову модель економічного розвитку, де ефективність і справедливість не взаємно виключають, а продуктивно доповнюють одна одну.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

1. Людський капітал стає найважливішим чинником розвитку світової економіки.

2. Слабке фінансування охорони здоров'я, освіти та науки в Україні загрожує економічній безпеці країни та не сприяє накопиченню людського капіталу до рівня, який необхідний для переходу до економіки знань.

3. З метою забезпечення умов для накопичення, з урахуванням нових тенденцій, та ефективного використання людського капіталу в Україні державі необхідно:

- визнати охорону здоров'я, освіти та науку провідними галузями народного господарства із забезпеченням відповідного фінансування;
- удосконалювати процес розробки навчальних програм у сфері освіти з урахуванням світового досвіду накопичення людського капіталу;

- визначити перелік пріоритетних наукових напрямів, де можливі концентрація ресурсів та людського капіталу і створення унікального продукту;
- забезпечити умови для мотивації до розвитку та накопичення людського капіталу як головного чинника розвитку економіки України;
- стимулювати великий бізнес до фінансування охорони здоров'я, освіти та науки;
- створити у сфері вищої освіти умови, що забезпечують стимулювання студентів та викладачів на підвищення якості освіти та розвитку на якісно новій основі людського капіталу;
- вжити заходів щодо розвитку малого та середнього бізнесу у сфері виробництва, як важливого споживача результатів наукових розробок, та забезпечити створення у цій сфері сталого конкурентного середовища та підвищення попиту на інновації;
- розвивати післядипломну освіту за спеціальностями пріоритетних наукових напрямків.

Литература

1. Астахова В. Система образования Украины в поисках ответов на глобальные вызовы эпохи. *Новий колегіум*. 2004. №5/6. С.12-15.
2. Калиничева Г.И. Модернизационные продвижения системы высшего образования Украины в контексте глобализационных вызовов времени. URL: www.info-library.com.ua/libs/stattya/4247 (дата звернення 21.12.2023).
3. Колесниченко И.М. «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании. URL: <https://etep.hneu.edu.ua/news/interesnoe/navyki-xxi-veka-novaya-reальность-v-obr.html> (дата звернення 14.12.2023).
4. Пилянкевич Ю. Инновационная экономика в Украине: «...выбирайтесь своей колеей». *Зеркало недели*. 2007. 29 сентября-5 октября. С.5.
5. Рагозин Н.П. Проблемы высшего образования в контексте Болонского процесса. URL: <http://ea.donntu.edu.ua/8080/jspui/bitstream/123456789/9420/1> (дата звернення 26.12.2023).

6. Основні причини високого рівня смертності в Україні. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/924331468319485753/pdf/713010WP0Ukrai00PUBLIC00Ukrainian-E.pdf> (дата звернення 05.01.2024).

7. Смирнова І.І., Сімаков К.І. Оцінка рівня розвитку людського капіталу України в умовах глобалізації. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/151392> (дата звернення 18.12.2023).

8. Economic Report of the President. – Washington, 2000. – P.155-156

9. Система национальных счетов – 2008. URL: <https://www.cisstat.com/sna2008/SNA2008Russian.pdf> (дата звернення 24.12.2023).

References

1. Astahova, V. (2004), “The Ukrainian education system in search of answers to the global challenges of the era”, *Novyj kolegium* [New collegium], vol 5/6, pp. 12-15.

2. Kalinicheva, G.I. (2014), “Modernization advancement of the higher education system of Ukraine in the context of globalization challenges of the time”, available at: www.info-library.com.ua/libs/stattya/4247 (Accessed 21 December 2023).

3. Kolesnichenko, I.M. (2017), “21st Century Skills: a new reality in education”, available at: <https://etep.hneu.edu.ua/news/interesnoe/навыки-xxi-века-новая-реальность-в-обр.html> (Accessed 14 December 2023).

4. Pilyankevich, U. (2007), “Innovative economy in Ukraine: “...choose your own path”, *Zerkalo nedeli*, 29 September - 5 October, p.5.

5. Ragozin, N.P. (2012), “Problems of higher education in the context of the Bologna process”, available at: <http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/9420/1> (Accessed 26 December 2023).

6. World Bank (2017), “The main reasons for the high mortality rate in Ukraine”, available at:

<https://documents1.worldbank.org/curated/pt/924331468319485753/pdf/713010WP0Ukrai00PUBLIC00Ukrainian-E.pdf> (Accessed 05 January 2024).

7. Smirnova, I.I. and Simakov, K.I. (2019), “Assessment of the level of development of human capital of Ukraine in the conditions of globalization”, available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/151392> (Accessed 18 December 2023).

8. U.S. Government Printing Office (2000), “Economic Report of the President”, pp.155-156, available at: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/ERP-2000/pdf/ERP-2000.pdf> (Accessed 24 December 2023).

9. cisstat.com (2012), “System of national accounts – 2008”, available at: <https://www.cisstat.com/sna2008/SNA2008Russian.pdf> (Accessed 24 December 2023).

Стаття надійшла до редакції 06.02.2024 р.